

TRAJNOST IN ODRAST V MUZEJU NOVEJŠE ZGODOVINE CELJE

Sebastjan Weber

165

Naslednje vrstice so plod mojega osebnega razmisleka o vlogah in načinih delovanja muzeja v družbi 21. stoletja ter v procesu podnebnih sprememb, ki bodo preoblikovale družbo, okolje in življenje, kot smo ga poznali do sedaj. Skozi celoten tekst izhajam iz lastne izkušnje zasnove in postavitve povsem trajnostne razstave, ki je nastala v soavtorstvu s kolegico Urško Repar, in dosedanje, več kot petnajstletne, prakse dela v Muzeju novejše zgodovine Celje. V razmisleku pa se sklicujem tudi na koncepte in prakse progresivnih muzejev po svetu.

Od besed k dejanjem

V Muzeju novejše zgodovine Celje se že nekaj časa zavedamo, da živimo v sodobnem svetu, v katerem se soočamo z vedno večjimi okoljskimi izzivi. Zato postajajo trajnostne prakse vse bolj prisotne pri našem razmišljanju, razstavnih konceptih pa tudi oblikovanju poslanstva in vizije muzeja za prihodnost. Muzej se počasi, a nepovratno pomika po poti uresničevanja splošne trajnostne vizije, ki vključuje uporabo trajnostnih materialov, spodbujanje recikliranja in ločevanja ter zmanjševanje splošnega ogljičnega odtisa. Vizija trajnosti presega zgolj organizacijo razstav in se nanaša na celoten pristop k muzejskemu delu, vključno z izborom muzealij in načinom izvajanja terenskega dela. Seveda pa je pot do popolne uresničitve takšnega delovanja muzeja še dolga.

V sprejemanju te nove miselnosti namreč (pre)pogosto trčimo ob stare in ustaljene vzorce muzejskega dela pri oblikovanju razstav in uporabi materialov zanje ter pri pridobivanju in hranjenju predmetov – število slednjih je namreč v preteklosti določalo uspešnost muzeja. Na takšen način pa se je marsikateri depo napolnil precej hitreje kot bi se, če bi v ospredje postavili kvaliteto in ne toliko kvantitete. S kolegi v Muzeju novejše zgodovine Celje se zato večkrat pogovarjamo, da je prav način vrednotenja muzeja po količini novo pridobljenih predmetov povzročil, da so naši muzejski depoji napolnjeni tudi s predmeti, ki nimajo posebne zgodovinske ali dediščinske vrednosti in verjetno nikoli ne bodo našli mesta na razstavi. Seveda je hranjenje in varovanje dediščine eno od naših osnovnih poslanstev, zato so naši depoji tudi dokaz tega, da smo v preteklosti vso

dediščino, ki se jo je dalo zavarovati in hraniti, tudi zavarovali in hranili. A vsekakor nam čas narekuje, da ponovno ovrednotimo naše zbirke in na takšen način ločimo dediščino, ki jo je vredno hraniti, od dediščine, ki je morda zaradi družbenih sprememb, novih raziskovalnih dejstev ali drugih vzrokov izgubila pomembnost, jo hrani že drug muzej ali pa jo že preveč najeda zob časa.

Raziskovalki Jennie Morgan in Sharon Macdonald zagovarjata možnost, da muzeji svoje zbirke in predmete razumemo kot entitete, ki imajo življenjsko dobo – torej neki cikel življenja in smrti:

To bi lahko pomenilo omejene poskuse ohranjanja predmetov ali celo njihovo opustitev. Eden od konservatorjev je namreč opozoril, da je treba 'zavestno opredeliti življenjsko dobo' novih pridobitev tako, da 'ugotovimo, komu so namenjene in kako jih bomo uporabljali'. (Morgan in Macdonald 2018: 64)

Z drugimi besedami, torej določimo časovni obseg potrebnega ohranjanja, namesto da bi vse predmete ohranjali čim dlje in čim bolj nedotaknjene (prav tam).

Resnega in premišljenega ponovnega vrednotenja se v muzeju še nismo lotili, še manj deinventarizacije, čeprav o njej govorimo, kljub zavedanju, da v depojih bijemo »boj s preobiljem« (Morgan in Macdonald 2018: 56). Da se še vedno borimo s polnimi depoji, ne gre pripisati zgolj pomanjkanju prostora, pač pa tudi odsotnosti sistemske ureditve tega področja. Ta bi ob upoštevanju novejših spoznanj oblikovala nove smernice, ki jih mnogi muzeji in združenja po svetu že imajo (glej npr. Bergevoet, Kok in de Wit 2006; Museums Association 2014) in jih, kot bom pokazal v nekaj primerih kasneje, že uspešno upoštevajo. Dokler v Sloveniji ne sprejmemo novih in trajnostnih usmeritev, lahko k izboljšanju muzejskih praks najbolj pripomoremo kustosi sami s svojimi življenjskimi in strokovnimi nazori ter vrednotami in odločitvami, ki upoštevajo posledice podnebnih sprememb.

Po poti trajnostnih razstav

V Muzeju novejše zgodovine Celje smo leta 2019 z razstavo *Nevidno življenje odpadkov* prvič neposredno nagovarjali naše obiskovalce o okoljski problematiki. Etnologa in kulturna antropologa Sebastjan Weber in Urška Repar sva tudi prvič premišljeno uporabila trajnostne muzeološke koncepte pri oblikovanju razstav in podajanju vsebin v muzeju. Kustosi smo že pred tem nemalokrat pri svojih razstavah uporabljali trajnostne prijeme, kot je ponovna uporaba, vendar bolj zaradi varčevanja z denarjem kot za namen trajnosti in zmanjšanja ogljičnega odtisa. Oba kustosa se pri svojem delu tudi sicer ukvarjava z aktualnimi tematikami in problematikami, tudi takimi, povezanimi z okoljskimi spremembami. Razstava *Nevidno življenje odpadkov* je ozaveščala o našem rokovanju s smetmi, poleg tega pa je bila tudi skoraj v celoti izdelana iz že uporabljenih materialov. Tej miselnosti smo sledili tudi pri razstavi *(P)ostani ženska* Urške Repar, ki smo jo leta 2022 postavili na način, da smo večino materialov lahko ponovno uporabili pri naslednji razstavi. Ti materiali so bili bodisi reciklati, bodisi jih bomo lahko reciklirali v prihodnje.

Razstava *Nevidno življenje odpadkov*, 2019 (foto Sebastjan Weber, arhiv MNZC)

Obe razstavi sta bili pravzaprav nekakšen test in učni pripomoček za pripravo razstave *‘Stran pa ne bomo metal’: O pogubnih navadah in boljših praksah* (2023) Urške Repar in Sebastjana Webra, ki je bila v celoti zasnovana trajnostno in z minimalnim ogljičnim odtisom. S temi tremi razstavami smo postavili nekakšne smernice za pripravo vseh bodočih razstav. Smernice bo seveda potrebno prilagajati možnostim razstav ter osebnim in strokovnim izbiram kustosov, ki v izvedbo trajnostne razstave še vedno vložijo veliko več časa in energije kot v izvedbo »klasične« razstave. Slednje pa je verjetno tudi eden od glavnih razlogov, zakaj se kljub znanju in zavedanju o konceptu trajnostnih razstav drugi kustosi v muzeju še niso odločili za celovit trajnostni muzeološki koncept pri pripravi razstav. Še najbližje temu je bila medinstitucionalna razstava *Peš po domačih krajih: Popotni dnevniki Alme M. Karlin* (2023) avtoric dr. Alenke Hren Medved, dr. Marije Počivavšek in Jerneje Jezernik. Z vsebino je spodbujala trajnostno mobilnost in nagovarjala obiskovalce, da se na ogled razstave pripeljejo s kolesi, pridejo peš ali pa uporabijo javni prevoz. Nekaj znanja glede na lastno izkušnjo torej imamo, a kljub temu se vsi (še) ne odločamo, da bi vse razstave ustvarjali trajnostno.

Trajnostni muzeološki koncept

Zgoraj omenjene razstave našega muzeja smo oblikovali z mislijo na trajnost. Uporabili smo materiale, ki so okolju prijazni, trajnostni in jih je mogoče reciklirati. Pri načrtovanju in izvedbi razstav smo uporabljali obnovljive vire in materiale, ki jih je mogoče ponovno uporabiti. Naša zadnja razstava *‘Stran pa ne bomo metal’: O pogubnih navadah in boljših praksah* je odličen primer, kako trajnostni pristopi prispevajo tudi k ozaveščanju obiskovalcev. Pri ustvarjanju razstave smo pretežno uporabili materiale, ki so bili že na voljo v muzeju, s čimer smo zmanjšali potrebo po novih virih in tudi količino odpadkov. To je bila tudi informacija, ki smo jo posredovali našim obiskovalcem, ki so

Razstava *(P)ostati ženska*, 2022 (foto Egon Horvat, arhiv MNZC)

nam ob ogledu razstave pogosto zastavljali vprašanja o možnostih trajnostnih konceptov tako v kulturi kot tudi v vsakdanjem življenju. Za kompetentno podajanje takšnih informacij je bilo seveda potrebno tudi kompetentno načrtovanje muzejske razstave z uporabo trajnostnih materialov. Osredotočili smo se predvsem na naravne materiale, ki jih je mogoče ponovno uporabiti ali reciklirati, obenem pa so hitro razgradljivi, če se po nesrečnem naključju znajdejo v naravi. Takšna materiala sta les in papir. Umetne materiale, v našem primeru plastiko, smo uporabili tako, da smo na razstavo umeščali že uporabljene ali reciklirane materiale. Enak pristop smo uporabili pri tekstilu. Razstavo smo oblikovali tudi kar se da energetsko učinkovito, na primer z uporabo LED luči, ki porabijo manj energije in imajo daljšo življenjsko dobo. Kjer je bilo mogoče, smo izkoristili naravno svetlobo, da smo zmanjšali potrebo po umetni osvetlitvi. Sodelovali smo z lokalnimi izvajalci, ki uporabljajo lokalne materiale, če je le mogoče. Uporaba lokalno pridobljenih materialov namreč zmanjšuje ogljični odtis, povezan s transportom. Tega smo zmanjšali tudi s prakso, da sva avtorja razstave večino terenskega dela opravila s kolesi, na daljše relacije pa sva odšla z vlakom, če je bilo to le mogoče. Za tisk razstave in kataloga je bil uporabljen font pisave, ki porabi najmanj črnila. Prodajni artikli ob razstavi so bili iz naravnih materialov in pridobljeni v skladu s pravičnim trgovanjem. In kot že omenjeno, so imele trajnostne razstave močno izobraževalno komponento z obveščanjem obiskovalcev o uporabljenih trajnostnih materialih in ozaveščanjem o praksah trajnostno naravnane vsakdanjega načina življenja.

Koncept odrasti in selektivno zbiranje

Koncept odrasti izhaja iz spoznanja, da neskončna rast in kopičenje materialnih dobrin nista trajnostna na dolgi rok. »Besedo *décroissance* (francoski izraz za odrast) je prvi uporabil Francoz André Gorz leta 1972, ko se je spraševal, ali lahko kapitalizem

zagotovi ravnovesje Zemlje, za katerega je potreben pogoj nerast ali celo odrast materialne proizvodnje» (Živčič 2015: 153). V Sloveniji se je »beseda 'odrast' kot prevod *degrowth* uveljavila v obdobju 2011–2014, prevzeta pa je bila po hrvaškem prevodu» (Živčič 2015: 154). V umetniških in kulturnih krogih so jo vpeljevali že veliko pred tem, ko smo o njej kot o terminu, ki podpira trajnost, sploh govorili.

Konec šestdesetih let v ZDA in v začetku sedemdesetih let v Evropi se je razvila nova oblika umetnosti, imenovana *land art* oz. krajinska umetnost. Pojem je izšel iz tiste minimalistične koncepcije kiparstva, ki je prekinila z dekorativno tradicijo in se vpisala v širši pojav neumetnosti oz. antiforme. Krajinska umetnost se je iz upora tržni ekonomiji umaknila iz muzejev in galerij v naravni prostor in krajino. Prinesla je tudi novo ekološko ozaveščenost o naravnem in bivanjskem okolju. (Puncer 2015: 137)

169

V muzejskem kontekstu lahko odrast pomeni nekakšen prehod od tradicionalnega pristopa kopičenja velikih količin muzejskih predmetov k bolj premišljenemu, selektivnemu zbiranju, ki temelji na kvaliteti, relevantnosti in zgodovinski vrednosti predmetov. Prav je, da se muzealci zavedamo, da noben predmet ne bo trajal večno in da je zgodba o predmetu včasih bolj pomembna kot predmet sam. Če torej skušam preslikati odrast v ekonomskem smislu na muzejsko realnost, lahko možnosti odrasti v muzejih opredelim v štirih glavnih točkah.

1. Muzealci se osredotočimo na zbiranje le tistih predmetov, ki imajo jasen pomen in zgodovinsko vrednost.
2. Zbiramo samo tiste predmete, katerih zgodbe osvetljujejo širše družbene, kulturne ali zgodovinske kontekste.
3. Muzeji prevzamemo odgovornost za zmanjšanje lastnega ogljičnega odtisa z omejevanjem nepotrebnega kopičenja predmetov. V tem kontekstu je možna tudi dobro premišljena deinventarizacija predmetov.
4. Z aktivnim vključevanjem lokalnih skupnosti v proces zbiranja zagotovimo, da zbirke odražajo relevantne in aktualne zgodbe ter da predmeti, če je le mogoče, ostajajo in situ za časa njihovega obstoja.

V Muzeju novejše zgodovine Celje smo v zadnjih letih kustosi na rednih letnih kolegijih že začeli pogovore o strategiji zbiranja, ki vključuje tovrstno selektivno zbiranje predmetov in deinventarizacijo. Namesto množičnega zbiranja muzealij, ki morda ne prinašajo pomembne zgodovinske vrednosti, se želimo osredotočiti na pridobivanje tistih predmetov, ki ponujajo bogato zgodbo in osvetljujejo pomembne vidike naše zgodovine in kulture ter jih lahko primerno hranimo in ohranimo. Čeprav to še ni postala redna praksa, pa imamo kar nekaj uspešnih primerov takšnega delovanja. Tako dajemo pri konservaciji in restavraciji prednost predmetom, ki jih lahko konserviramo ali restavriramo, kar poudarja našo zavezo k trajnosti in varovanju dediščine. Zbiramo predmete, ki nosijo osebne zgodbe posameznikov ali skupnosti, s čimer ohranjamo ustno zgodovino in spodbujamo razumevanje družbenih sprememb. Vedno bolj pa se zavedamo tudi pomena deinventarizacije, zato je ob selitvi depoja v načrtu podroben pregled nekaterih najstarejših zbirk in izločitev tistih predmetov, ki se bodo pri ponovnem

Razstava '*Stran pa ne bomo metal*': *O pogubnih navadah in boljših praksah*, 2023
(foto Egon Horvat, arhiv MNZC)

vrednotenju zbirk izkazali za nevredne hranjenja. A strategije za to še nimamo izdelane in bo zagotovo eden od večjih projektov, ki bo v naslednjem triletnem obdobju povezan z muzejskim gradivom.

Primeri dobrih praks iz muzejev po svetu

Naš muzej ni seveda nobena izjema, ko gre za počasno vpeljevanje trajnostnih konceptov v svoje delo. Mnogi muzeji po svetu se ukvarjajo z enakimi problemi in iščejo podobne rešitve, navsezadnje je tudi Mednarodni muzejski svet ICOM trajnost uvrstil visoko na lestvico prioritet in vrednot, ki se dotikajo nove vloge muzejev v družbi in splošne definicije muzeja (ICOM 2022). Med raziskavo za razstavo sem našel nekaj primerov trajnosti in deinventarizacije predmetov, ki lahko spodbudijo nadaljnji razmislek.

Muzej Victoria in Albert v Londonu se pri zbiranju osredotoča na predmete, ki odražajo družbene, ekonomske in okoljske premike v družbi. Njihova zbirka *Izdelano po naravi* (*Fashioned from Nature*) se posveča trajnosti v modni industriji, kar je pomemben prispevek k razpravi o trajnosti. Muzej vključuje obiskovalce v proces izbire predmetov z interaktivnimi razstavami, na katerih javnost glasuje, katere predmete želi videti v zbirki. (Victoria & Albert) Muzej MoMA PS1 v New Yorku se osredotoča na občasne razstave z uporabo materialov, ki jih je mogoče ponovno uporabiti ali reciklirati. Poleg tega uvaja programe za izmenjavo umetnin med ustanovami, kar zmanjšuje potrebo po novih pridobitvah in spodbuja sodelovanje. (MoMA PS1) Muzej Prado v Madridu je znan po digitalizaciji svoje zbirke, s čimer omogoča širok dostop do umetnosti brez fizičnega kopičenja predmetov. Predmeti so razstavljeni s poudarkom na kontekstih, kar obiskovalcem omogoča globlje razumevanje zgodovinskih ozadij. (Prado Museum) Rijksmuseum v Amsterdamu uporablja trajnostne materiale in krožno prakso pri

postavitvi razstav, s čimer prispeva k ohranjanju okolja. Z zbirko *Zgodovina narave* raziskuje interakcijo med ljudmi in naravo skozi zgodovino, s čimer poudarja pomembnost trajnostnega razmišljanja. (Rijksmuseum)

Nekateri muzeji pa so naredili še korak naprej in deinventarizacijo muzejskih predmetov uporabili kot izvirno rešitev za ponovno uporabo in revitalizacijo predmetov v novih kontekstih uporabe in novih družbenih okoljih (Morgan in Macdonald 2018: 62). Škotska mreža znanja o prometu in industrijskih zbirkah *Stara orodja, nove uporabe* (*Old Tools, New Uses*) je na primer v sodelovanju z dobrodelno organizacijo *Orodja za neodvisnost* (*Tools for Self Reliance*) podvojene šivalne stroje in mizarska orodja iz škotskih muzejev poslala obrtnim skupnostim v afriških državah Sierra Leone in Tanzanija. Lokalni krojači zdaj z obnovljenimi muzealijami šivajo šolske uniforme in oblačila za odrasle, mizarji pa izdelujejo pohištvo, kot so postelje, stoli in okna. (Scottish Transport)

171

V Muzeju London so v okviru racionalizacije zbirk socialne in delavske zgodovine izločili več kot 5000 podvojenih predmetov. Mnoge so prenesli v akreditirane muzeje, poleg tega pa je bil osrednji cilj poiskati inovativnejše poti in nove prejemnike. Več kot sto muzealij je muzej predal dobrodelni organizaciji *Delovna pomoč* (*WorkAid*), ki je orodja, šivalne stroje in knjige razdelila skupnostim, da z njimi lahko osvojijo nove veščine. Muzej je podvojena čevljarska in mizarska orodja ter tradicionalna orodja za obdelavo kovin podaril univerzam, da lahko študente izobražujejo o zgodovini obrti in z njimi usposobijo nove generacije obrtnikov. (Russell 2017) Po Naomi Russell nekateri kustosi v Muzeju London razmišljajo tudi o recikliranju surovin odvečnih predmetov, na primer kvalitetnega lesa poškodovanih muzealij za nove izdelke in umetniške projekte (Russell 2017). Skratka, rešitve in uspešne prakse po svetu omogočajo preizkušene zglede, ki jih lahko, prilagojene naši stvarnosti, uporabimo in vpeljemo v našem muzeju.

Nujnost vključevanja koncepta odrasti v muzeje

Koncept odrasti ne pomeni zmanjševanja pomena muzejskih zbirk, temveč preusmerjanje fokusa na tiste predmete, ki imajo trajno vrednost ter relevantnost pri razumevanju družbe in kulture nekega okolja in časa tako danes kot tudi v prihodnosti. Selektivno zbiranje omogoča, da muzeji prispevajo k ohranjanju kulturne dediščine, hkrati pa zmanjšujejo ekološki vpliv na okolje. Muzejske zaveze k trajnosti pa se ne smejo končati le pri razstavah. Cilj muzejev je doseči ogljično nevtralnost čim prej, kar vključuje vse vidike delovanja muzejev, od energijske učinkovitosti do trajnostnega upravljanja z viri. Prizadevanja morajo vključevati tudi uporabo obnovljivih virov energije, zmanjšanje porabe vode ter izboljšanje postopkov za ravnanje z odpadki.

V Muzeju novejše zgodovine Celje se zavedamo tudi pomena trajnostne mobilnosti za zmanjšanje emisij toplogrednih plinov. Naš cilj bi tako moral biti tudi zmanjšanje ogljičnega odtisa, ki ga povzročajo službene poti in prihodi na delo, ter povečati uporabo okolju prijaznih načinov transporta. K temu cilju lahko pripomore pospeševanje trajnostne mobilnosti z uporabo koles in javnega prevoza za terenske raziskave in službene poti. S tem ne bomo le zmanjšali našega okoljskega vpliva, temveč tudi ozaveščali javnost o pomembnosti trajnostnega načina življenja.

»Zeleni prehod« namesto zaključka

Muzeji, kot je Muzej novejšje zgodovine Celje, smo lahko ključni akterji v razpravi o trajnosti in odrasti. S svojimi programi, zgledi in izobraževanjem obiskovalcev lahko spodbujamo širšo družbo k sprejetju bolj trajnostnih praks. Izvajanje teh načel pa ne le izboljšuje delovanja muzejev, temveč prispeva k zeleni trajnostni prihodnosti za vse nas. Za začetek pa ni potrebno čakati na sprejetje sistemskih ureditev, pač pa bo za prvi korak h končnemu cilju dovolj že odločitev vodstva ali pa posameznih kustosov, da v svoje delo uvedemo trajnost kot vrednoto in obliko dojemanja vloge muzejev v dobi podnebnih sprememb.

172

S svoje okoljsko naravnano vizijo prihodnosti in s trajnostnimi praksami lahko postanemo pomemben zgled na področju muzejskega dela in kulturne dediščine. S spodbujanjem trajnostne mobilnosti, uporabo trajnostnih materialov in konceptom odrasti lahko prerastemo v še bolj angažirane akterje boljše prihodnosti. Zato sam pomembno vlogo muzeja vidim tudi v soustvarjanju bolj trajnostnega sveta, kjer kultura in zgodovina delujeta v sozvočju z naravo. S skupnimi prizadevanji v muzeju pa smo lahko muzealci navdih tudi drugim kulturnikom in kulturnim ustanovam, da sledijo temu zgledu in se odločijo prispevati svoj košček v mozaiku lepše prihodnosti za naš planet in njegove prebivalce.

REFERENCE

- BERGEVOET, Frank, KOK, Arjen in DE WIT, Mariska
2006 Dutch Guideline for Deaccessioning of Museum Objects. Institute for Cultural Heritage, <<https://comcol.mini.icom.museum/wp-content/uploads/sites/9/2019/01/dutch-guidelines-for-deaccessionung-of-museum-objects-lamo.pdf>> [26. 8. 2024].
- ICOM
2022 Museum Definition, <<https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>> [26. 8. 2024].
- MOMA PSI New York: Zero Waste Initiatives, <<https://www.moma.org/about/sustainability/>> [26. 8. 2024].
- MORGAN, Jennie in MACDONALD, Sharon
2018 De-Growing Museum Collections for New Heritage Futures. *International Journal of Heritage Studies* 26(1): 56–70.
- MUSEUMS ASSOCIATION
2014 Disposal Toolkit Guidelines for Museums, <<https://archive-media.museumsassociation.org/31032014-disposal-toolkit.pdf>> [26. 8. 2024].
- PRADO MUSEUM, Madrid: Prado Library Digitizes and Publishes 11,500 Art Publications Online, <<https://www.codart.nl/publications/prado-library-digitizes-and-publishes-11500-art-publications-online/>> [26. 8. 2024].
- PUNCER, Mojca
2015 Umetniške raziskave urbanega življenja in nove prostorske ekologije. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34(262): 135–147.
- RIJKSMUSEUM, Amsterdam: Sustainability, <www.rijksmuseum.nl/en/about-us/what-we-do/sustainability> [26. 8. 2024].
- RUSSELL, Naomi
2017 Perspectives on Disposal: Museum of London Review and Rationalisation Project, <<https://collectionstrust.org.uk/blog/perspectives-on-disposal-museum-of-london-review-and-rationalisation-project/>> [6. 10. 2024].

SCOTTISH TRANSPORT & Industry Collections Knowledge Network, <<https://stickssn.org/old-tools-new-uses/>> [6. 10. 2024].

VICTORIA & ALBERT Museum: Fashioned from Nature, <www.tatler.com/gallery/fashioned-from-nature-exhibition-victoria-and-albert-museum> [26. 8. 2024].

ŽIVČIČ, Lidija

2015 Odgovor na družbene, ekonomske in okoljske meje rasti: Predstavitev koncepta odrast (degrowth) ter njegova raba v praksi. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 34 (262): 151–168.